

Világrendszer-elmélet: álláspontok és problémák

Wallerstein (2010) munkája igen jó szolgálatot tesz a haladó gondolkodású és humanista elkötelezettségű értelmiség számára, hogy megértse világunkat, s hozzáférjen egy korszerű irányzat keletkezésének és elméleti alapjainak értelmezéséhez¹. Ugyanis életünk strukturálisan meghatározó kereteit ma már nemcsak az országhatárok és a nemzetállami lét jelentik, hanem a világrendszer viszonyainak alakulása is. A polgárság hegemoniája – világlátása, történelem felfogása, értékrendje, hétköznapi elvárásai, jogi normái – a világrendszer anyagi függési viszonyain és kulturális mintázatainak keresztül érvényesül. A szerkesztőség felkérése az iskolaalapító Wallerstein propedeutikus műfajú és funkciójú könyvecskéjének megjelenése kapcsán született, azonban helyt hagy annak, hogy ne feltétlenül ragadjunk bele annak szövegébe, hanem a világrendszer kutatás tárgyi problémájához szólhassunk hozzá.

Az utóbbival kezdem. Nekem plusz nehézséget okoz, hogy mondanivalómat erről az irányzatról nemcsak 2005-ös monográfiámban fejtettem ki, hanem a legutóbbi két évben is három publikációt szenteltem e témának az *Eszmélet* hasábjain. Így az ismételéseket nem tudom teljesen kikerülni. A monográfia III. fejezetében (Szigeti 2005, 45–86) éppen az elméleti-módszertani kérdéseket foglaltam össze, az iskola eredeti princípiumainak jelentőségét méltatva, ahol az alapító atya mellett jó néhány ebbe a vonulatba eső szerzőre támaszkodtam. Az egész mű tárgya pedig a világkapitalizmus jelenlegi stádiumának értékelése volt, ahol a világrendszer-elemzést a *marxi alapozású kritikai társadalomelmélet egyik mai, korszerű, adekvát formájának fogtam fel*. Eltérően Wallersteintől, aki a közvetlenebb keletkezéstörténet szempontjából vizsgálta e hagyományba tartozó összetevőket², de *egy új, unidiszciplináris tudományterületnek* fogja fel saját törekvéseit, nem pedig a marxi tradíció és módszertan jelenkori megújító alkalmazásának. Ez az *Ő ars poeticája*, melyet aligha oszt a világrendszer-elmélet (továbbiakban: VRE) összes művelője. Néhány ponton ezért tisztáznom kell a könyvében megfogalmazottaktól eltérő elvi-metodikai nézetemet.

Mi a marxi alapozású kritikai gondolkodás specifikuma? Az erre vonatkozó megoldásom eltér a Göran Therborn értékes esszéjében (2010) olvasható felfogástól is. Ő az elemzendő probléma tárgyává sem teszi

ezt az aspektust. Engem viszont érdekel: *hogyan jelöljük ki a kritikai gondolkodás nagyobb halmazán belül a marxi indíttatású elméleti alapokat?* Merthogy ez létezik, de nem leszűkített, dogmatikus felfogásként, mely utóbbi szerint a társadalmelemzés módszertana lényegében semmit sem fejlődött a XIX. század óta – amiből egyenesen következne, hogy a marxi elméletet csak elrontani lehet. Kisebb baj, hogy Karl Kautsky a huszadik század elején határozottan védte ezt az álláspontot³, a nagyobb, amikor valaki ezt ma, a XXI. században ismétli meg. Marx óta a marxisták több nemzedékének munkássága révén – Hilferdingtől, Lenintől Gramsciig, Tőkeitől Ernst Mandelig, Samir Aminig, Etienne Balibarig, Nicos Poulantzsig, Ralph Milibandig, Bob Jessopig, Peter Gowanig, Norberto Bobbioig, Hugo Radicéig, Robert Wentig és másokig – az elmélet sokat gazdagodott, továbbá a társadalomkutatás és a társadalmi-történelmi feltételek is túl sokat módosultak ahhoz, hogy megálljunk a klasszikusoknál. A félperiféria-értékelés vitájában Hugo Radicével szemben – leíró elemzési értékeinek elismerése mellett – fejtettem ki kritikai álláspontom, rámutatva, hogy közel sem tűnik véletlennek, miszerint *a világrendszerben a félperiférián kívül még szocialista kísérletekre sem került sor, a centrumban pedig legfeljebb előkészületekig jutottak, tehát a hatalom megragadásáig nem.* (Ezért sem fogadható el Wallerstein 1968-at viláforradalomként túlértékelő pozíciója⁴, noha nem volt jelentéktelen és hatástalan előkészület. Gondoljunk csak '68-nak Amerikában neokonzervatív, Európában neoliberais ideológiai-politikai reakciójára. Következményeit ma is „élvezhetjük”.) Radice (2010) – ironikusan – a félperiféria-elmélet magyarázatát a paradicsomba vezető (fél)útként utasította el, minthogy abból hiányzik az osztályviszonyok elemzése. Ez valóban nagy probléma volna, letérés a marxi elvi-módszertani, történelemelméleti útról, a társadalmi alakulatok átfogó strukturális meghatározottságainak számbavételéről. Aki a modernitás viszonyait az érték-többlet-termelés és -elosztás jelentősége nélkül kívánja elemezni, az lehet bármennyire kritikus, művelhet bárminő színvonalas kritikai szociológiát vagy más diszciplínát, mondjuk politológiát vagy államelméletet, el fogja kerülni a marxi gondolati univerzum kvintesszenciáját. Amikor G. Arrighi megújította a félperiféria-elméletet, éppen a világgazdaságban megtermelődő profitból való részesedés alapján magyarázta meg, hogy a perifériák iparosítása miért jelenti egyben az ipar periferezálódását, tehát a centrumban előállított termékekhez képesti leértékelődést, a fejlődés illúzióját, s csak ritkán utolérést-közelítést. A polgári társadalom elemzésének kulcsa ma is a politikonómiában van, de a nemzetállamon belüli elemzést a nemzetközi munkamegosztás és csereviszonyok elemzésével kell szélesíteni – az új szereplőkkel és világrendszerbeli függési pozíciókkal, az egyenlőtlen csere mechanizmusával. A hatalmi-politikai harcok ugyanis mindig az átfogóbb osztályuralmi érdekek meghatározottságai közepette bonyolódnak – tudhatjuk a társadalomtudomány forradalmát jelentő marxi alapművekből. A tőke és megszemélyesítői, a polgári vál-

lalkozói osztályok valóban nemzetközivé váltak, míg a munkatársadalom politizálódása az elmúlt harminc évben jelentősen elmaradt ettől, sőt, nemzeti szinteken is fragmentálódott. Leginkább lokális, partikuláris, magánvaló szinten egzisztál. Az osztályviszonyok elvétele vagy elejtése azonban nem általános, legfeljebb sporadikus vonása a világrendszer keretében elemző szerzőknek.

Kapcsolódva a félperiféria fogalmához, az egyenlőtlen és az egyenlő fejlődés ismeretelméleti vektorait vissza kell hoznunk az elemzésbe, mert e nélkül se a centrum, se a félperifériák, se a perifériák osztályuralmi és hatalmi viszonyai nem érthetőek meg. A XIX. században a cselekvés tárgya az állam volt, alanyai az osztályok (és politikai formációkká szerveződött képviselőik), s ezek a viszonyok döntően nemzetállami keretekben érvényesültek. Ma az elemzés tárgya az egyenlőtlen és hierarchizáló természetű világrendszer, míg alanyai az osztályharcot a rend keretei közé szorító nemzetállamok és a világgazdaságot behálózó transznacionális tőkés társaságok (számuk 60-62 ezerre becsült). A VRE szemléleti fordulata erre, az *elemzés megváltozott alapegysége* fejleményére koncentrált, s állította a nemzetállam helyére elsődlegesen a világrendszert (lásd például: Wallerstein 2010, 11–12). A tőke új, globális mozgásformájának periódusában pedig a jelenségek és összefüggések tömege teszi ezt még nyilvánvalóbbá, mint ahogy ez korábban – mondjuk az 1970-es évek előtt – érzékelhető volt. Nemzetállamok fölötti, de különböző szerkezetű regionális integrációk jöttek létre (EU, NAFTA, délkelet-ázsiai térség), a világpiacon, a nemzetközi kereskedelemben értékesülő áruk (kb. 25%) és a realizált értéktöbbség tömege jelenősen megnövekedett. A pénz- és hitelügyletek, a valuta- és értékpapírpiacon informatikailag összekötött banki és tőzsdei hálózatainak léte és felismerése „két lábón járó, közvetlen realitássá váltak”. Galló Béla geopolitikai könyvét recenzálva éppen az foglalkoztatott, hogy a *világrendszer*, s annak Giovanni Arrighi, Peter Taylor és mások által leírt hegemonia-viszonyai hogyan kapcsolódnak a geopolitikai fogantatású *világrend* kategóriájához (Szigeti 2010a, 164–166), amely egy meghatározott csúcshegemonia kialakulása után *ad conservandum equilibrium*-ra törekszik, azt fenntartandó. Itt is jól össze lehetett kötni a VRE és a nemzetközi kapcsolatok elmélete – szaktudományként kihordott – felismeréseit.

Nem volna jó, ha a magyar társadalom történeti útjának és helyzetének megértésében nem alkalmaznánk a VRE-t⁵. Gazdaságtörténet-írásunk és néhány történésünk jó hagyományt teremtett ebben. Ha a szekuláris tendenciát figyelembe véve nézzük gazdasági teljesítményünket, akkor 1860-tól – a konjunkturális ingadozások ellenére – a félperiferikus kapitalizmus létformája dominál. Nagyobb itt a baj a társadalmi „formaviszaváltás” – tkp. átmenetből visszamenet – húsz éve után a hárommillió szegénnyel, mintsem ezt a kormányokat kölcsönösen ócsárló pártpolitikai hadak hívei gondolnák. (Szigeti 2010b, 63–79)

Visszatérve most már korábban feltett kérdésünk megválaszolásához: *mi a marxizmus alapozású kritikai elmélet specifikuma, megkülönböztető sajátossága, gondolati alapja*, a következőt állíthatjuk: 1. önálló vizsgálati tárgyat talált magának, és 2. sui generis mércét tud alkalmazni a társadalmi-történelmi jelenségek megítélésében. Tárgya a (jelenkori) társadalmi lét totalitása, amely éppen tőkés formameghatározottsága, hosszú tartama következtében az alkotó részrendszerek racionalitása ellenére irracionális. Kritikájának mércéje, módszere: nem a survival, a túlélés biologizáló, evolucionalista kritériuma, hanem az *emberi emancipáció*⁶. Ha a nembeli lényeg kibontakozása előtt nem tornyosulnának formációs-specifikus akadályok, akkor nem lenne szükség erre az elméletre, melynek tehát nemcsak gondolati-, hanem létalapja is van. (Noha erről Wallerstein nem ír, mindkét kritériumnak megfelel a VRE is, továbbá e paradigmán kívüli szerzők és művek sokasága.)⁷

Amikor Therborn a kritika anyagi alapjának megroppanásáról ír, valóságos folyamatról szól. Az elmélet elvesztette történelmi szubjektumát, mert ma sem harcos munkásmozgalom, sem pedig szocialista-kommunista tömegpártok nincsenek mögötte. Egykor világtörténelmi erejét, politikai befolyását éppen attól kapta ez az eszmei irányzat, amit mára elvesztett. „A marxisták tudományos állításai és önbizalma – Engelstől és Kautskytól az ausztromarxistákon át egész Louis Althusserig és tanítványaiig – azon a feltételezésen nyugodott, hogy a kritika, mondhatni, a valóság természetes velejárója, és a létező munkásmozgalomban ölt testet. Csak amikor ez utóbbiról mint már valamilyen letűnt jelenségről kezdtek beszélni, jött el a döntő pillanat a tudománytagadó kritika számára.

A történelem e kritikus pillanatában, az októberi forradalom kimerülése és az ipari munkásosztály hanyatlása után, a modernitás marxizmus-dialektikájának jövőbeni relevanciáját újra kell gondolni” – írja Therborn (2010, 139). Igen, újra kell gondolni – éppen ezt teszi a VRE is –, de mindaddig amíg az emberi emancipáció nem valósult meg, addig nem a célt kell elvetni. Az marxizmus elméleti alap két sajátossága akkor is megmarad, ha a mozgalom apályban van, a szervezetek lehanyagoltak, s látszólag szubjektum nélkülivé vált a történelem. A tudományos és a mozgalmi (politikai) marxizmus közötti feszültség mindig is létezett, az alapító atyánál, Marxnál is – ma a kettő távolabb került egymástól –, de ettől még nincs okunk valamilyen posztkapitalista fejleményt kizárnunk a történelemből. A bővített újratermelés eredménye, a többlet feletti társadalmi rendelkezés demokratizálása – anyagi és szellemi javakhoz való hozzáférés – nem elvileg és örökké megoldhatatlan probléma. Túl van a tőkén. Nem pusztán ellenzéki pártokat és mozgalmakat vagy alkotmányos és politikai ellensúlyokat, hanem ellentársadalmat feltételez, a társadalmi lét reprodukciója személyi és tárgyi feltételeinek magasabb szinten történő újraegyesítését, amely ellentétben a tőkeviszony *struggle for life*-jával, nem veszélyezteti sem az emberiséget, sem pedig annak saját szervezetlen testét, természeti környezetét. A mozgalom apályának

nem kellene kiváltania az elméleti munka önfeladását, a reflexió öregkori megbékélését.

Ezt Therbornnal és nem Wallersteinnel szemben mondjuk tehát, aki könyve 5. fejezetében éppen a modern világrendszer válságának körülményei közepette keresi a meghaladás elvi lehetőségeit – ami műve kétségtelenül nagy értéke. Az „unidisziplináris történeti társadalomtudomány = VRE” (Wallerstein 2010, 54, 200–201) szerintünk elsősorban tárgyválasztása okán mutat saját arculatot, hiszen a történetiség hegeli-marxi elve („egyetlen tudományt ismerünk”), illetőleg a részrendszereket leíró szaktudományokkal szemben a konkrét totalitás módszertani elsőbbségét kritikai elméletként tudatosító lukácsi, horkheimeri („Hagyományos és kritikai elmélet”) erőfeszítések széles körben találtak követőkre.

Végül Wallerstein kis könyvének fejtegetéseire egy kiegészítő, kritikai megjegyzést kell fűznünk.

A *világgazdaság* (Braudel *économie monde*-ja) és a *világrendszer* fogalmainak némiképp tisztázatlan azonosítása helyett javasolható tézisünk: *egy harmadik közvetítő fogalom, a világtársadalom bevezetése*, amely lehetővé teszi, hogy a világgazdaság és a világtársadalom létező kettőssége a világrendszer magasabb egységét, szintetikus fogalmát alapozza meg.

„A modern világrendszer *világgazdasági rendszer* – ma éppen úgy, mint mindig, története során. S ma épp úgy, mint története során mindig, *kapitalista világgazdaság*. [...] olyan nagyobb földrajzi zóna, amelyen belül a munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és a munkaerő áramlásának szignifikáns szintjéről beszélhetünk. A világgazdasági rendszerek egyik meghatározó tulajdonsága, hogy *nem* fojta őket össze valamilyen egységes politikai struktúra. [...] ebben] számos politikai struktúra létezik egymás mellett, amelyeket modern világrendszerünkben az államközi kapcsolatok laza hálójá köti össze. A világgazdasági rendszer számos kultúrát és embercsoportot foglal magában: különböző vallások, nyelvek, mindennapi szokások sokféle mintázatát.” (Wallerstein 2010, 57–58) Vagy másutt: „A modern világrendszer [...] nem más, mint kapitalista világgazdaság” – írja egy összefoglaló mondatában (156). Szerintünk éppen azért kell analitikusan elválasztani a világgazdaság és a világrendszer fogalmát, mert ahogy egy gazdaságnak mindig van társadalom-struktúrája, azonképpen a tőkés világgazdaságnak is van ilyen struktúrája – ezt nevezném világtársadalomnak. Ekkor a modern világgazdaság integrációja – amelynél nélkülözhetetlen jellemző, hogy nem alakulhat át Birodalommá, mert akkor a Birodalom politikai imperatívuszai vennék át a szakadatlan tőkefelhalmozás ökonómiai imperatívuszának a helyét –, a világpiacon homogenizálódásának kérdése elválasztható a világtársadalom megszüntethetetlen kulturális és politikai heterogenitásától. A modern tőkés világgazdaságot a kapitalizmus szülte és tartja fenn – ahogy ezt az iskola alapművében Wallerstein (1983) gazdagon bizonyította. Szerintünk a

VRE hagyományban nemcsak nemzeti társadalmakról, hanem tagolt *világtársadalomról* is szó van. Ugyanis közvetítési folyamatok zajlanak le az egyes egyén és a világrendszer között. Ahogy a kapitalista gazdaságnak van immanens társadalomstruktúrája, amely a nemzetben belüli munkamegosztásra épül, *azonképpen a kapitalista világ gazdaságnak is van világtársadalma, amely az egyes egyéntől az emberiségig futó közvetítési folyamatban és magatartási-kulturális minták révén létezik.* A fő tendenciája tekintetében homogenizálódó integrált rendszer, a világ gazdaság és a közös minták – például fogyasztói tömegkultúra és annak konzum-idiotizmusa – ellenére megszüntethetetlenül heterogén világtársadalom ellentmondásos egységeként foghatjuk immáron fel a világrendszert. A világrendszer tehát világ gazdaságból és világtársadalomból tevődik össze. Wallerstein *Bevezetés*-éhez képest érvelésünk ugrópontja az *„egyéntől az emberiségig tartó közvetítési folyamat”* tézis bevezetése volt (a heterogenitás és a kulturális mintázatok elemeit csak megismételhetjük). Mit értünk ezalatt? Hogyan játszódik le ez a közvetítési folyamat – ahol az egyik elem tulajdonságokat ad át egy másiknak, amelyikkel érintkezésbe lép?

Nézzük ezt alanyi oldala felől. A társadalomelméletben *az egyéntől*, a legkisebb elemzési egységtől – amely a hegeli intenzív individuum értelmében nagyon is betölthet történelmi szerepet, szemben az extenzív individuumokkal, akiknek elsősorban a sokasága számít – *az emberiségig* számos közvetítési forma és közösségi alakzat található. Ezért beszélhetünk világtársadalomról. Az egyes egyén létezésének számos felületével, vonatkozásával áll kapcsolatban más egyénnel és közösségekkel. Ráadásul a legkisebb és a legnagyobb, az egyes ember és az emberiség – nem terjedelmileg, hanem minőségét illetően – egybe is eshet, ahogyan José Martí ezt gyönyörű kifejezéssel mondja: *az emberiség a hazám* (patria es humanidad). Kevésbé költői en, a filozófia nyelvén szólva, az egyes ember is élhet a nembeli lényeg színvonalán, noha az osztálytársadalmakban ez csak keveseknek adatik meg. A globalizáció korában – tehát a mind egyetemesebbé váló gazdasági, kulturális és politikai kommunikáció és érintkezés idején – ennek jelentősége még közvetlenebbül belátható, mint korábban. Az egyén a világrendszerrel kerül érintkezésbe, mégpedig gyakran akarától és az erről való személyes tudásától függetlenül, mert számos közvetítési forma és struktúráviszony idézi ezt elő, a tevékenységek és a szellemi termékek közötti kölcsönös függés növekedése következtében. Ilyen objektív közvetítés a világpiac, mint a tevékenységek jövedelmezőségének és értéknagyságának meghatározója, és ilyen struktúráviszony a nemzeti társadalomban és a világ gazdasági munkamegosztásban elfoglalt szocio-ökonomiai pozíció. Ezért iktatódik az egyén és a világtársadalom közé az *osztály*, a *nemzet* és a *régió*, és ezért vannak az osztályoknak szociológiailag, történetileg és kulturálisan eltérő rétegei és a rétegeknek a legkülönbözőbb csoportjai. Státusz és/vagy identitáscsoportok. A társadalmi tagozódások igen

különböző alapokon és igen sokféle formában érintik az egyes ember egzisztenciáját. Minél kisebb egység felé megyünk, annál fontosabbak a személyközi, interperszonális kapcsolatok, és fordítva, minél nagyobb közösségek felé haladunk, annál több a személytelen kulturális közvetítő, s annál inkább kerül előtérbe az egyén intézményesült struktúrákba és nemzetközi munkamegosztásba illesztettsége. A VRE elismeri a világtársadalmat, következőképpen elismeri – egyéb konfliktuspotenciálok, így a vertikális munkamegosztáson alapuló centrum–félperiféria–periféria viszony mellett – az osztálykonfliktusokat is.

Szerintünk, a kezdetben szükséges és jellemző leegyszerűsítések után, az egyes egyéntől a világtársadalomig és azon keresztül a világrendszerig történő közvetítés elismeréséből fakadó önkorrekciót az iskola többé-kevésbé elvégezte. Egyértelműen szakított azzal, hogy a világrendszert – a nemzetállamot kizárólagossá tevő mainstreammel szemben – a társadalomtudományi elemzés egységeként akként monopolizálja, mint ami más entitások szerepének vizsgálatát kizárná. Újítása abban áll, hogy ezt a szempontot fundamentálisan érvényesíti, és nem abban, hogy mást kizár. Miként azzal is szakított, hogy az államközpontú gondolkodás államközi, nemzetközi kapcsolatokra kiterjesztésével oldja meg az elemzési alapegység megválasztásának kérdését. Különösen az elmúlt 30–40 évben – amikor a kölcsönös függés és érintkezés intenzitása az *államokon túlnyúló* társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek sokaságát produkálta – vált elégtelenné *az állami (nemzeti) térbeli keretek közé* zárt társadalmelemzési alap. Ahogy a társadalomtudományok jövőjével foglalkozó, Wallerstein vezette Gulbenkian Bizottság jelentése mondja, a hagyományos diszciplínákkal való egyértelmű szakítást új, *globális térbeli vonatkoztatási keret váltja fel*. Ami mégsem jelenti azt, hogy „az államot ne tekintenénk a modern világ egyik kulcsintézményének, melynek jelentős a befolyása a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatokra”. (Wallerstein et al. 2002, 83–87) Az elemzés „természetes” egysége, új alapjának megválasztása azonban igényli a radikális perspektíva-váltást: a világrendszer-szemléletet. Míg a liberalizmusban az *egyén*, a konzervativizmusban a *nemzet*, a marxi elméletekben az *osztály* a központi kategória, anélkül, hogy utóbbi ne ismerné el az egyén és a nemzet kategóriáinak realitását. Az individuum és az emberiség között pedig a csoportok, rétegek, osztályok, államok, nemzetek, régiók és a világrendszer, mint konkrét egész (konkrét totalitás) közvetíti és artikulálja a mindenkori társadalmi állapotokat. Az érték-többlet-termelés és elsajátítás egyszerre osztályok közötti és világrendszerbeli függőségi viszonyokon keresztül érvényesül, benne az uralkodó nemzetek és elnyomott nemzetek viszonyával.

A világrendszer organikus egysége nem az egész világot, hanem annak elemei, ágensei szakadatlan változása és változatossága közepette magánál maradó, tehát saját alapon fejlődő intenzív totalitását fogja át. Saját alapja az uralkodó tőkés termelési mód, amely ugyan más termelési

módokat és formákat is tartalmaz, azonban ezeket maga alá rendeli, hierarchizálja és ekként integrálja. Polgári társadalomalakulatként, amely történetileg keletkezett, fennáll, variáció-gazdagságot és a centrum–periféria termelési tevékenységek megoszlását, vertikális tagoltságot mutat. Antagonisztikus természete miatt azonban még inkább és közvetlenebbül alá van vetve „az egyszer minden véget ér” történeti-térbeli időhorizontjának, mint sok más történeti-társadalmi viszonyrendszer.

Jegyzetek

- ¹ Hasznos a továbbgondolás és kutatás szempontjából a kötetben lévő szerzői bibliográfiai útmutató és fogalomtár, továbbá az eligazodást és visszakereshetőséget segítő név- és tárgymutató.
- ² 1945 és 1970 között négy vita készítette elő a világrendszer-elemzést: 1. a dependencia-elmélet keretein belül a centrum–periféria viszony kérdése; 2. az ázsiai termelési mód vitái; 3. a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet kérdése; 4. az ún. teljes történetírás, amely az összefolyamat megragadására képes, s az *Annales*hez kapcsolódva elfogadja a társadalmi idő Braudel-féle tipológiáját: az eseménytörténet és a nomotetikus felfogáshoz közel eső örök törvényeknek alávetett végletek között a *struktúrafüggő hosszú tartam*, és az ezen belül lejátszódó *ciklikus* mozgások vizsgálatát (Wallerstein 2010, 35–48). Megjegyzendő, a struktúrafüggő hosszú tartam státusza éppen megfeleltethető a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmának, mert az biztosítja sokáig, de nem örökké fennálló kontinuitását.
- ³ „A szocialista tudomány legmagasabb színvonalát Marxnál érte el. Mi hagyjuk magunkat a kezei által vezetni, mert ez a legbiztosabb módja annak, hogy eligazodjunk ebben a labirintusban. És minél jobban megértjük Marxtot, annál biztosabban igazodunk majd el.” (*Die Neue Zeit* XXIX. I. 797)
- ⁴ A modern világrendszer történetének három alapvető fordulata: 1. a hosszú XVI. század, melynek során a világrendszer tőkés világgazdaságként látott napvilágot; 2. 1789, amely a centrista liberalizmus által dominált két évszázados geokulturális hegemonia kezdete volt; 3. 1968 világgforradalma, a fentebbi hegemonia kohéziójának alapjait aláásó hosszú fázis kezdete a modern világrendszer történetében (Wallerstein 2010, 10–11).
- ⁵ Szerencsére a szociológus Szalai Erzsébet és Böröcz József, a történész Krausz Tamás, az alkotmányjogász-politológus Wiener György, a közgazdász Artner Annamária, Farkas Péter, Szentés Tamás és Lévai Imre munkásságuk számos elemzésében kapcsolódnak a VRE szempontrendszeréhez, elemzési metodikájához.
- ⁶ Részletesen kifejtve Szigeti (1994), illetve ugyanez: Szigeti (1995, 163–180).
- ⁷ Például nálunk Lukács György vagy Mészáros István munkái. A szélesebb elméleti univerzum felmutatásakor pedig nyomatékosítsuk: azért nem azonosítható a *marxi alapozású* kritikai elmélet mindenféle – önmagában értékes – kritikai gondolkodással: például a kritikai szociológiával vagy civil társadalom elméletekkel, netán a késői J. Habermas kommunikatív cselekvéseméletébe ágyazódó deliberatív demokrácia felfogásával stb., mert kutatási tárgyánál fogva és alkalmazott mércéjében különmemű problémákkal foglalkozik.

- Radice, Hugo 2010: Félúton a paradicsomba? *Eszmélet* 85 (2010. tavasz), 159–174.
- Szigeti Péter 1994: Cselekvés – struktúra – legitimáció a kritikai elméletben. In: *Marx Károly 175. éve. Politikatörténeti Füzetek*
- Szigeti Péter 1995: *Az út maga a cél*. Budapest, MTA Politikai tudományok Intézete
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2010a: Világrend és világrendszer. *Eszmélet* 87 (2010. ősz) 162–167.
- Szigeti Péter 2010b: A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. *Eszmélet* 88 (2010. tél), 63–79.
- Therborn, Göran 2010: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Budapest, L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Wallerstein, Immanuel 1983 (1974): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Wallerstein, Immanuel et al. 2002: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Budapest, Napvilág Kiadó

Pieter Bruegel: A nagy halak megeszik a kis halakat